

UDC (УДК) 343.26

Бурдін Володимир Миколайович,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
e-mail: volodymyr.burdin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0736-0159

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК І ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. Аргументовано висновок, що нині до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, зрештою, як і до інших покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, треба ставитися як до вимушеного і неминучого явища на цьому етапі розвитку суспільства, яке наразі не придумало їм рівноцінну заміну. В чинному КК України є чимало інститутів, які дозволяють суду при індивідуалізації кримінальної відповідальності обрати таку її форму, яка би не була пов'язана з реальним відбуванням засудженим позбавлення волі. Водночас важливо зрозуміти те, що коли суд все-таки вирішить застосувати до засудженого позбавлення волі й призначити його до реального виконання, це покарання має повноцінно реалізовувати своє функціональне призначення та цілі.

Ключові поняття: довічне позбавлення волі, злочин, позбавлення волі на певний строк, смертна кара, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, цілі покарання.

Burdin Volodymyr,

Doctor of Law, Professor,
Dean of the Faculty of Law,
Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine)
e-mail: volodymyr.burdin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0736-0159

IMPRISONMENT FOR A DETERMINATE TERM AND LIFE IMPRISONMENT: ACTUAL APPLICATION ISSUES

Abstract. Imprisonment for a determinate term is one of the oldest penalties. At the beginning of its application, it performed the function of a simple isolation and few people considered the consequences of its application both for the convicted, and for the whole society. But today, it is a generally accepted fact that the penalty of imprisonment for a determinate term causes both physical and mental suffering to the convicted in the course of its execution. For an adult person, after serving this sentence, it is difficult and takes a long time to adapt to regular life and forget all the negative effects he or she has suffered as a result of being placed in a penitentiary institution. As for minors, the problem of applying this penalty is much more crucial. Even more acute is the issue of application of life imprisonment, which has come to replace the death penalty. Nowadays, there are many publications on the need for humanization of this penalty or even refusal of its application.

It should be admitted that the penalties of imprisonment for a determinate term, life imprisonment, as well as all the other penalties involving isolation of a person, must be treated as a forced and inevitable phenomenon at the current stage of development of society, which has not come up with an equivalent replacement for them yet. In the current Criminal Code of Ukraine, there are many institutions allowing the court to choose a form of criminal liability in the course of its individualization that would not be related to the actual serving of a prison sentence by the convicted. At the same time, it is important to understand that when the court still decides to apply an imprisonment sentence to the convicted and to impose it for actual execution, this penalty should fully comply with its functional purpose and goals.

Unarguably, the issue of the death penalty, as well as of life imprisonment and the perspectives of its humanization in current conditions can be discussed from different points of view, especially if one takes

into account not only the formal and legal component but also the philosophical aspect. At the same time, it is claimed that even if to suppose that the upcoming Criminal Code of Ukraine will prescribe the provision allowing the application of parole to persons serving life imprisonment, the conditions of such parole should be as strict as possible and provide for, at least, a mandatory actual serving of forty years of imprisonment by the convicted.

Key concepts: life imprisonment, crime, imprisonment for a determinate term, death penalty, parole, goals of penalty.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-2-80-88

Вступ

Позбавлення волі на певний строк – одне з найдавніших покарань, не беручи до уваги штраф. Спершу воно виконувало функцію ізоляції і мало хто задумувався над тим, які наслідки спричиняє його застосування і для засудженого, і для суспільства загалом. Але нині загально визнаним є те, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк в процесі його виконання спричиняє і фізичні, і психічні страждання засудженого. Доросла людина після відбування цього виду покарання тривалий час не може адаптуватися до звичайного життя та забути всі негативні наслідки, яких вона зазнала через поміщення до кримінально-виконавчої установи. Що ж стосується неповнолітніх, то проблема застосування цього покарання актуалізується [1, с. 144–146]. Ще більш гострою є проблема застосування довічного позбавлення волі. Нині є чимало публікацій про необхідність гуманізації цього покарання або навіть відмову від нього.

Метою статті є дослідження ефективності застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі, реалізації ними загальних цілей покарання, а також можливості їх гуманізації на сучасному етапі реформування кримінального законодавства.

Проблеми, які стосуються ефективності покарань у виді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі, реалізації ними цілей покарання, а також відповідності змісту цих покарань вимогам міжнародних актів, були предметом досліджень багатьох учених, зокрема В. Грищука, О. Іванькова, Н. Крісті, Л. Мостепанюк, В. Пірожкова, В. Хомича, Г. Хохрякова, В. Човгана.

1. Позбавлення волі та його ефективність

Аналізуючи ефективність покарання у виді позбавлення волі, Г. Хохряков зазначає, що нині здебільшого спеціалісти ставляться до цього виду покарання як до вимушеного явища, ніж бажаного [2, с. 65]. Адже життя в ізоляції суттєво відрізняється від життя на волі. Безпосередньою реакцією на дію негативних чинників в умовах ізоляції є психічні стани, поширені

серед засуджених: тривога, страх, дратівливість, ворожість, підозріливість, пригніченість, відчуття власної неповноцінності тощо. Водночас негативні психічні стани дуже часто призводять до актів агресії та самокалічення. Особливо сильно проявляються ці стани в перші місяці позбавлення волі, а також в останні [2, с. 66].

Досліджуючи динаміку психічних станів засуджених до позбавлення волі, що ними переживаються в умовах соціальної ізоляції, В. Пірожков доходить висновку, що соціальна ізоляція спричиняє певні стани особи, які характеризуються типовістю своєї динаміки. Зокрема, він виокремлює психічні стани адаптаційного, основного періодів перебування в ізоляції, а також періоду очікування випуску (звільнення). Для кожного з цих періодів характерні певні психічні переживання, які створюють певний синдром. З-поміж найважливіших синдромів В. Пірожков виокремлює синдром очікування, фрустраційний синдром, синдром туги та нудьги, апатії, а також низку пограничних станів неспокійного характеру, які потребують допомоги психіатра і психолога [3, с. 62–69].

Справді, в перші місяці ув'язнення засуджений перебуває у важкому стані нервового напруження. Цей стан пов'язаний із розривом попередніх зв'язків з рідними, зі звичайним оточенням, засуджений потрапляє у вороже для нього середовище. Він не знає, як воно прийме його, але не очікує позитиву. Згодом, адаптувавшись до нового режиму життя, засуджений починає, як це не дивно, з острахом дивитись на життя поза виправною установою. Отже, відбувається потрійний психологічний злам: на першому етапі – страх перед новим середовищем, на другому – адаптація до нього, коли засуджений стає його невід'ємною частиною, а оточення – частиною його, і на третьому, коли фізично ще перебуваючи у місцях позбавлення волі, психологічно засуджений уявляє себе на свободі, причому, як це не парадоксально, ця бажана свобода для нього стала ворожим середовищем.

Як зазначає Г. Хохряков, в умовах тривалого очікування на свободу вона по мірі її наближення починає настільки ж лякати,

наскільки і притягувати через зрозумілі причини: послаблені чи розірвані зв'язки із близькими, майбутні труднощі з працевлаштуванням, насторожене ставлення оточення [2, с. 66]. Стосовно неповнолітніх засуджених тут виникає ще більше проблем, адже вони потрапили у місця позбавлення волі, не маючи належного життєвого досвіду. В місцях позбавлення волі неповнолітні, звичайно, набули певний досвід, але через його специфічність він радше зашкодить їм у майбутньому, ніж допоможе. У молодих людей, які основний період своєї соціалізації провели у виправній установі, на все життя залишиться цей психологічний шрам. Вони згаяли найліпші роки свого життя і тому цілком природно, що багатимуть якнайшвидше наздогнати упущене. Зрозуміло, що за умов сучасної економічної кризи й упередженого ставлення до осіб, звільнених із місць позбавлення волі, влаштуватися на роботу їм буде дуже складно. Крім того, за відсутності нормального життєвого досвіду, для задоволення своїх потреб вони найімовірніше знову оберуть злочинний спосіб. Тим паче, що кримінального досвіду в них тепер буде вдосталь, адже недарма місця позбавлення волі називають школами, де з поганих злодіїв готують ліпших.

На думку О. Барябіної, почуваючись «відірваним» і «вільним» від сім'ї, неповнолітній потрапляє в нове товариство, яке має чимало вад, насамперед, якщо в такому товаристві є дорослі засуджені. Вони не просто поводяться з ним, вони дуже грамотно з психологічного погляду навчають і виховують його... «Злодії у законі» успішно навчають підлітків «принципам», «законам», «сенсу життя», оскільки застосовують майже всі засоби соціального навчання. Вони стануть для нього «своїми» і навчать принципам, за якими він поділятиме оточення на «своїх» і «чужих» для того, щоб знати, з ким він повинен поводитися «гідно», а з ким ні [4, с. 93]. Тому цілком справедливо вважає Г. Хохряков, що чим молодший вік особи, яка вчинила злочин, за який була засуджена до позбавлення волі, тим більша ймовірність, що вона знову вчинить новий злочин, і тим менший проміжок часу між звільненням і новим злочиним: тут є більш інтенсивний вплив середовища місць позбавлення волі на молодь [2, с. 72].

В умовах ізоляції неповнолітні не можуть розвивати свої потреби, вони постійно зайняті пошуком способів задоволення елементарних потреб, необхідних для існування. А оскільки можливості їх задоволення суттєво обмежені, то це сприяє поширенню в місцях позбавлення волі вимагань, симуляцій та агравацій хвороб, самопошкоджень, втеч, статевої демораліза-

ції, а також статевих злочинів [3, с. 96–118]. О. Барябіна вважає, що успішна соціалізація неможлива в умовах ізоляції від суспільства [4, с. 103]. Схожу думку висловлює і Г. Хохряков, який вважає, що поміщення людини в місця позбавлення волі, так би мовити, гальмує її соціальний розвиток, оскільки закони функціонування спільності засуджених нагадують життєустрій архаїчних спільностей [2, с. 72].

2. Сучасні тенденції стосовно зменшення випадків призначення позбавлення волі

Отже, беручи до уваги низку негативних чинників такого виду покарання, як позбавлення волі, передусім негативний вплив цього покарання на неповнолітніх, виникає питання: «Якщо не можливо на зазначеному етапі повністю відмовитися від застосування вказаного виду покарання, то, як максимально зменшити негативні наслідки його застосування?» Мінімальні стандарти правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), орієнтують передусім на зменшення випадків застосування позбавлення волі до неповнолітніх. Так, зокрема, в п. 17.1 передбачено, що рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинно прийматися тільки після уважного дослідження цього питання та обмеження повинно по можливості бути зведено до мінімуму. Зазначається, що неповнолітнього правопорушника не варто позбавляти особистої свободи, якщо тільки його не визнано винним у вчиненні серйозного діяння з застосуванням насильства проти іншої особи чи в неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу. В ст. 19 Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, вказується, що будь-яка форма позбавлення волі дітей має бути крайнім заходом і повинна бути застосована на найбільш короткий відповідний період. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Рядські керівні принципи) взагалі орієнтують законодавця у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх керуватись передусім не кримінальним законом, а іншими соціальними чинниками. Подібні застереження стосовно застосування покарання у виді позбавлення волі містяться в міжнародних нормативно-правових актах і щодо дорослих злочинців [5, с. 7–9]. Зокрема, про необхідність обмеження застосування покарання у виді позбавлення волі йдеться у Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські

правила), Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи «Про умовно-дострокове звільнення» (Рес 2003) 22, Європейських тюремних правилах.

Нині треба визнати, що до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зрештою, як і до інших покарань, пов'язаних з ізоляцією особи, треба ставитися як до вимушеного і неминучого явища на цьому етапі розвитку суспільства, яке поки що не придумало їм рівноцінну заміну. В чинному КК України є чимало інститутів, які дозволяють суду при індивідуалізації кримінальної відповідальності обрати таку її форму, яка би не була пов'язана з реальним відбуванням засудженим позбавлення волі. Водночас важливо зрозуміти те, що коли суд все-таки вирішить застосувати до засудженого позбавлення волі і призначити його до реального виконання, це покарання повинно повноцінно реалізовувати своє функціональне призначення та цілі.

3. Мета покарання

У цьому контексті не можна оминати увагою одвічну для кримінального права проблему, що стосується мети покарання. Питання про мету покарання, мабуть, є одним із найбільш дискусійних у теорії кримінального права. На перший погляд, це суто теоретична проблема, яка відірвана від реальних проблем правозастосування. Натомість, вважаю, що така думка є хибною, адже саме з урахуванням правильного розуміння мети покарання можна проаналізувати функціональне призначення, а також сутність і інших кримінально-правових інститутів, які тією чи іншою мірою пов'язані з покаранням.

Попередньо діючий КК України 1960 р. передбачав 3-поміж цілей покарання «виправлення» і «перевиховання» особи, що зумовило окремі наукові дискусії з приводу того, як ці окремі цілі покарання співвідносяться між собою. Зазвичай дискусії на цю тему дійсно нагадували схоластику. Крім того, в цьому кодексі дещо неоднозначно сформульовано мету кари, що давало підстави для заперечення такої мети покарання загалом. У чинному КК України 2001 р. законодавець нібито спробував більш реалістично поставитися до мети покарання, залишивши вказівку на те, що покарання насамперед має на меті реалізацію кари як окремої мети, згодом згадується мета виправлення і на завершення указується на необхідність досягнення превентивної мети покарання. До речі, вказівка на кару як окрему мету покарання сформульована настільки чітко законодавцем, що є безсумнівною. Водночас дискусії з приводу мети покарання не вщухають. Певною мірою підігруються вони і зако-

нодавцем, який у ч. 1 ст. 1 КВК України взагалі не згадує про таку мету покарання, як кара. Натомість в ч. 1 ст. 1 та ч. 2 ст. 6 КВК України законодавцем фактично вводиться нова мета застосування покарання – ресоціалізація засуджених.

На мій погляд, не буде помилкою, якщо зробити висновок, що кара є не тільки основною метою покарання, яку абсолютно реально досягти і зрештою виміряти її розмір, а й, що реалізація цієї мети забезпечує досягнення і інших цілей покарання – виправлення, превенції тощо. Адже відновлення соціальної справедливості так чи інакше полягає у тому, щоб насамперед відплатити злочинцеві за те зло, яке він заподіяв. Варто нагадати, що принцип справедливості сягає своїм корінням у правило таліону. Звісно не у такий спрощений і прямолінійний спосіб, як це було у давнину, але все-таки сутнісно і незмінно це правило реалізується і в чинному Кримінальному кодексі, коли санкція статті пропорційно залежить від суспільної небезпеки (тяжкості) злочину. Тобто міра зла, що заподіяна злочинцем, безпосередньо визначає міру зла, яке отримає злочинець від суспільства як відплату за скоєне.

Мета виправлення за своєю суттю є доволі аморфною для практичного кримінально-правового розуміння. Відповідно до ч. 1 ст. 6 КВК України, вона передбачає процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Очевидно, що тут не йдеться про те, що в процесі відбування покарання засуджений стане високоморальною особистістю. Реальне завдання у вказаному випадку – в процесі виправлення переконати та змусити засудженого хоч і перед страхом нового застосування покарання не вчиняти злочинів. Тобто знову ж таки саме страх кари має змусити засудженого, якщо не стати кращим, то бодай утриматися від учинення злочину. Те саме стосується і мети превенції, що передбачає таку майбутню мотивацію засудженого, яка виключатиме вчинення ним нового злочину. Водночас, вважаю, що мотиви, як правило, і для спеціальної, і для загальної превенції знову ж таки базуються саме на відчутті страху перед потенційним покаранням.

Як би ми не розглядали покарання, треба погодитись із твердженням Н. Крісті, що суть будь-якого кримінального покарання є нічим іншим, як примусовим заподіянням «болю», страждання (обмежень і позбавлень). Роль покарання відповідно до правових установлень означає заподіяння болю та призначене

саме для цього. Вказана діяльність, зазначає Н. Крісті, дуже часто не узгоджується з такими визнаними цінностями, як доброта і здатність пробачати. Для усунення цієї невідповідності іноді намагаються приховати головний зміст покарання [6, с. 19]. З думкою вченого складно не погодитися, адже загальнозрозумілою є думка, що ті, кого карають, мають страждати. Якщо б вони не страждали, а отримували задоволення від покарання, треба було б змінити зміст тих заходів впливу, які ми називаємо покаранням. Від покарання засуджені повинні отримувати щось таке, що робить їх нещасливими, завдає їм болю. Всі спроби усунути з покарання мету – викликати страждання від завданих обмежень – треба розцінювати як спроби приховати дійсне призначення покарання в суспільстві за допомогою словесної ширми, послуговуючись словами Н. Крісті «за допомогою нейтральних слів створити вербальний щит» [6, с. 23–26]. На зміст покарання впливає рівень цивілізованості суспільної системи та пануюча в ній мораль. Проте, як справедливо вважає В. Хомич, покарання завжди і всюди було карою і нічим іншим бути не могло і не може бути в цивілізованому демократичному суспільстві [7, с. 44].

Доречно навести приклади кримінально-правової політики окремих держав, що пов'язані з протидією поширенню коронавірусу. Через епідемію коронавірусу в світі окремі держави суттєво посилили кримінальну відповідальність за порушення відповідних правил боротьби з інфекційними й іншими захворюваннями. Так, зокрема, в КНР, звідки і почалася пандемія коронавірусу, віднедавна передбачено покарання за порушення відповідних правил боротьби з коронавірусом у виді позбавлення волі на строк від десяти років до довічного позбавлення волі, а за приховування симптомів цього захворювання винним загрожуює смертна кара. В Чеській Республіці за порушення правил боротьби з коронавірусом передбачено штраф у розмірі понад сто тисяч євро, в Канаді – сімсот тисяч канадійських доларів. Виникає риторичне питання: «Що законодавці у такій спосіб хотіли досягти?» Мабуть, у цьому разі очевидним є те, що метою такого посилення покарання, зокрема підвищення розмірів штрафів, які сплатити фізичній особі просто нереально, навіть розпродавши все своє майно, є максимальне посилення не виправного, а залякувального ефекту покарання як найефективнішого способу запобігання вчиненню відповідних порушень.

Отже, можна зробити висновок, що покарання лише тоді буде ефективним засобом кримінально-правового реагування на

вчинений злочин, коли у процесі його застосування реалізовуватиме кару як основу мету покарання. Поза реалізацією цієї мети покарання як явища не існує. Звісно, це не означає, що покарання буде невід'ємним і вічним наслідком злочину. Можливо колись людство знайде інші більш ефективні способи реагування на злочин, але до того часу суть покарання залишатиметься незмінною. Очевидним є те, що ні покарання, ні будь-яка інша форма кримінальної відповідальності, ні кримінальний закон загалом не можуть розглядатися як панацея у протидії злочинності. Водночас там, де кримінальний закон застосовується, там, де застосовується покарання, мають бути чітко й ефективно реалізовані їх правові функції та цілі.

У цьому контексті доречно зазначити, що в чинному КК України законодавець закріплює декілька інститутів, спрямованих на так звану прогресивну модель відбування покарання у виді позбавлення волі, яка дозволяє засудженому дострокове звільнення від подальшого відбування цього покарання за певних умов. Йдеться про інститути умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (ст.ст. 81, 107 КК), а також про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК). Але навіть під час їх реалізації законодавець цілком правильно передбачив застереження про необхідність відбуття засудженим обов'язкової частини покарання для того, щоб призначене покарання не перетворилося на фікцію і все-таки хоча би в певній частині реалізувало мету кари засудженого. Вважаю, що вказівка на відбуття обов'язкової частини покарання спрямована саме на забезпечення реалізації цієї мети покарання, адже теоретично можна припустити, що засуджений виправиться і раніше й вимагатиме свого дострокового звільнення. Проте, навіть, якщо припустити таке дострокове виправлення, мета кари однаково має бути реалізована шляхом відбування визначеної законодавцем обов'язкової частини покарання.

4. Довічне позбавлення волі

Саме через призму наведених розмірковувань про ефективність покарання у виді позбавлення волі на певний строк та мету покарання спробую подивитися на питання довічного позбавлення волі й проблему, що стосується умовно-дострокового звільнення від відбування цього покарання.

Спершу треба нагадати історію виникнення в кримінальному законодавстві України покарання у виді довічного позбавлення волі. Так, зокрема, у Рішенні Конституційного Суду

України від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 у «справі про смертну кару» було визнано, що позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України. В рішенні зазначено, що покарання у виді смертної кари не відповідає ч. 1 ст. 27, ст. 28 Конституції України, а також суперечить ст. 3 Європейської конвенції з прав людини. Після відповідного рішення Законом України від 22 лютого 2000 р. № 1483-III «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» в КК України появилось покарання у виді довічного позбавлення волі, яке за своєю суттю замінило смертну кару.

Треба зазначити, що Європейська конвенція з прав людини спершу в ст. 1 передбачала можливість застосування смертної кари як виду покарання, яке могло застосовуватися на виконання законного вироку суду. Проте згодом Протоколом № 6 до цієї Конвенції від 28 квітня 1983 р. смертна кара була заборонена як вид кримінального покарання зі збереженням окремих випадків її застосування за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни. Остаточна ж відмова від смертної кари як виду покарання за будь-яких обставин відбулася лише у Протоколі № 13 до Конвенції від 3 травня 2002 р. Протокол № 6 було ратифіковано Законом України від 22 лютого 2000 р. № 1484-III «Про ратифікацію протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари», а Протокол № 13 був ратифікований Законом України від 28 листопада 2002 р. № 318-IV.

Треба зазначити, що такі зміни до кримінального законодавства були неоднозначно сприйняті населенням, значна частина якого і надалі вважає, що відмова від смертної кари є неправильним і несправедливим рішенням. У науковій літературі також не припиняються дискусії про те, чи таке рішення законодавця є адекватним із погляду насамперед інтересів родичів вбитої винною людиною. Водночас нині ми можемо констатувати, що під впливом рішення Європейського суду з прав людини покарання у виді довічного позбавлення волі також буде реформоване у напрямку його гуманізації. Щодо гуманізації, то доречно у цьому разі навести думку В. Грищука, який проблему гуманізації кримінального законодавства пропонував розглядати принаймні в трьох площинах: а) стосовно суспільства загалом; б) стосовно особи, яка вчинила злочин; в) стосовно

потерпілого [8, с. 122]. Якщо враховувати таку багатоаспектність принципу гуманізму в кримінальному праві, то проблема відмови від смертної кари стає ще більш контраверсійною. Водночас, незважаючи на те, що в суспільстві не припинилися дискусії з приводу відмови від смертної кари, активно почала розвиватися ідея гуманізації довічного позбавлення волі.

За сучасних умов функціонування правової системи України можна стверджувати, що суттєвий вплив на формування кримінально-правової політики України здійснює Європейський суд з прав людини. Відповідно до ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди при розгляді справ повинні застосовувати рішення Європейського суду з прав людини як джерело права. Нині є чимало справ, розглянутих Європейським судом, які дуже активно використовуються національними судами під час вирішення конкретних справ. Деякі рішення Європейського суду змушують Україну докорінно змінювати усталені інститути, зокрема і кримінального законодавства. В своїх окремих рішеннях Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що існування покарання у виді довічного позбавлення волі без чітко передбаченої в законодавстві можливості його скорочення є порушенням ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, яка передбачає положення, згідно з яким ніхто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [9, с. 7].

Можна зазначити, що дочекалася відповідного рішення і Україна. Так, зокрема, рішенням Європейського суду з прав людини «Петухов проти України» Європейський суд визнав порушенням Європейської конвенції з прав людини відсутність у кримінальному законодавстві України норми, яка би передбачала можливість застосування до довічно засуджених інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Європейським судом були відкинуті аргументи Уряду України про наявність можливості помилування таких осіб Президентом України. Європейський суд також зауважив на непрозорості системи помилування, адже, на думку суддів, відповідна Комісія при Президентові України не має пояснювати відмови у звільненні, її рішення не публічні й не підлягають оскарженню. На думку суддів Європейського суду, інститут президентського помилування – це «сучасний еквівалент королівської пощади», гуманний, проте такий, що не дає жодних процесуальних гарантій засудженим. Отже, Україна має реформувати всю

систему перегляду довічних вироків. Треба зазначити, що і вчені, і практики пропонують внести зміни до Кримінального кодексу України з метою реалізації відповідного рішення Європейського суду з прав людини. Не виключено, що у процесі роботи над новим кримінальним законодавством будуть запропоновані певні положення, спрямовані на забезпечення прав засуджених до довічного позбавлення волі скористатися правом на умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання. Водночас, зважаючи на неоднозначність такої позиції, можна прогнозувати подальші наукові дискусії та пропозиції стосовно її законодавчої регламентації [10, с. 3–4].

Україна, за твердженням дослідників, є своєрідним європейським рекордсменом щодо засудження до довічного позбавлення волі. В середньому щорічно суди виносять близько ста вироків, якими засудженим призначають покарання у виді довічного позбавлення волі [9, с. 4]. Тому очевидно, що питання про реакцію на відповідне рішення Європейського суду буде в зоні особливої уваги не тільки з боку міжнародної спільноти, а й значної кількості засуджених до довічного позбавлення волі.

Окремі вчені ще до відповідного рішення проти України висловлювали думку про те, що існування покарання у виді довічного позбавлення волі без можливості дострокового звільнення від цього покарання безпосередньо суперечить низці міжнародних стандартів. Так, зокрема, в цьому плані ними згадується декілька міжнародних актів. Зокрема, п. 4а Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи «Про умовно-дострокове звільнення» (Рес 2003) 22, де вказано, що з метою зменшення негативних наслідків позбавлення волі та сприяння поверненню засудженого до життя в суспільстві в умовах, які гарантують безпеку цього суспільства, умовно-дострокове звільнення повинно бути доступним для кожного засудженого, у тому числі і засудженому до довічного позбавлення волі. Європейські тюремні правила в п. 107.2 також передбачають положення про необхідність вжиття заходів, спрямованих на поступове повернення до нормального життя у суспільстві засуджених до тривалих строків позбавлення волі. В п. 12 Резолюції щодо порядку поводження з засудженими до тривалих строків від 17 лютого 1976 р. безпосередньо йдеться про необхідність періодичності перегляду доцільності продовження відбування засудженим покарання у виді довічного позбавлення волі. В Рекомендаціях Ради Європи щодо перенаселення тюрем

також передбачено необхідність розроблення індивідуальних планів відбування покарання засудженими з метою їх ресоціалізації і підготовки для майбутнього звільнення. Зрозуміло, що ця рекомендація ігнорується в Україні стосовно засудження до довічного позбавлення волі з огляду на те, що вказану категорію засуджених взагалі не готують навіть до потенційно можливого звільнення [9, с. 10–11].

Із урахуванням наведених посилань, а також з огляду на рішення Європейського суду проти України з формального погляду питання про те, чи повинні засуджені до довічного позбавлення волі мати право на умовно-дострокове звільнення, можна вважати формально вирішеним на їхню користь. Розуміючи те, що є велика кількість формальних аргументів, які схиляють терези на користь рішення про умовно-дострокове звільнення довічників, вчені переходять від формальних аргументів до статистичних даних, які свідчать про низький рівень рецидиву в осіб, які були засуджені до довічного ув'язнення і були звільнені достроково, про можливість будь-якої людини виправитись і змінити своє життя, а також про право кожного засудженого на надію. Звісно, що вчені, за відсутності вітчизняної статистики стосовно наявності рецидиву серед такої категорії звільнених засуджених, наводять статистику інших держав [9, с. 14–19].

Не розглядаючи питання про формальні аргументи щодо права засуджених до довічного позбавлення волі на дострокове звільнення від відбування покарання, яке впливає з низки міжнародних актів, хотів би вкотре змістовно розглянути питання про сутність довічного позбавлення волі з урахуванням історії його появи в КК України. Довічне позбавлення волі появилось як покарання, яке було альтернативою смертній карі, що, своєю чергою, була передбачена, як правило, за посягання на життя людини. Безспірним є той факт, що за своєю суттю довічне позбавлення волі є більш м'яким покаранням порівняно зі смертною карою, оскільки засудженому зберігають життя. З огляду на це саме собою напрошується питання: «Чи не є така заміна апофеозом гуманності держави стосовно злочинців, яких мали би стратити?» Можна поставити парадоксальне питання: «Що може бути більш гуманно стосовно вбивці, ніж зберегти йому життя і водночас що може бути найменш гуманно стосовно вбитої ним людини та її близьких?» Саме з урахуванням багатоаспектності гуманізму пропоную подивитися і на питання про право засудженого на надію, про другий шанс у його житті, про можливість усе почати спо-

чатку. А чи має такий самий другий шанс вбитим людина? Питання, звісно, риторичне. Сама собою ідея гуманізувати покарання у виді довічного позбавлення волі не може сприйматися адекватно, якщо розглядати цю проблему з урахуванням тих злочинів, за які передбачено це покарання.

Якщо розглядати будь-яке покарання абстрактно як певне явище, яке за своєю суттю пов'язане з певними позбавленнями й обмеженнями прав і свобод людини, то очевидно, що воно не тільки вимагатиме гуманізації, а й може в принципі сприйматися як щось антигуманне за своєю природою. Водночас важливо пам'ятати, що в цих позбавленнях і обмеженнях й полягає суть будь-якого покарання як необхідної міри суспільного зла, яке заподіюється злочинцеві як відплата за вчинений ним злочин. Повертаючись до питання про цілі покарання, вкотре хотів би наголосити, що будь-яке покарання повинно реалізувати мету кари за вчинений злочин. І в цьому плані аргументація про дострокове виправлення особи відходить на задній план. Адже, звісно, можна стверджувати, що особа може виправитися через день після початку відбування нею покарання або навіть до початку його відбування. Але чи таке виправлення дає підстави для її звільнення від покарання? Очевидно, що ні. Адже певний строк покарання, який засуджений повинен обов'язково відбутися для отримання права на умовно-дострокове звільнення, і спрямований на реалізацію мети кари. Скарги засуджених до довічного позбавлення волі щодо відсутності у них права на умовно-дострокове звільнення з урахуванням того, що вказаним особам зберегли життя, нагадують скарги голодної людини,

яка отримала безкоштовну їжу, на те, що вона недосолена.

Порівняння довічного позбавлення волі з так званою соціальною смертю засудженого також не є достатньо аргументованим. Адже річ у тім, що довічники, відповідно до режиму відбування покарання, все-таки мають контакт із суспільством, хоча не можна заперечувати, що цей контакт максимально обмежений. Зрештою, а чи погодились би довічники на повернення стосовно них покарання у виді смертної кари? Думаю, що доречним буде у цьому випадку навести розмірковування головного героя роману Ф. Достоєвського «Злочин та кара» Родіона Раскольникова про те, що засуджений до смертної кари за годину до страти готовий прийняти для себе рішення про те, щоб жити на самоті тисячу років навіть на вершині безлюдної гори, оточеної прірвами, аби тільки жити.

Висновки

Звісно, що питання про покарання у виді смертної кари, а також довічного позбавлення волі, про перспективи його гуманізації в сучасних умовах може обговорюватися з різних поглядів, насамперед, якщо зважати не тільки на формально правову, а й філософську його складову. Водночас, вважаю, що навіть, якщо припустити, що в новому КК України буде передбачено положення про можливість умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, умови такого звільнення повинні бути максимально суворими і передбачати щонайменше обов'язкове реальне відбуття засудженим сорока років ув'язнення.

Список використаних джерел

1. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ : Атака, 2004. 240 с.
2. Хохряков Г. Ф. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности. *Советское государство и право*. 1989. № 2. С. 65–73.
3. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции. Кн. 2-я. Москва : «Ось-89», 1998. 320 с.
4. Барябина Е. Н. Подростковая делинквентность как социальная проблема: дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1998. 186 с.
5. Іваньков О. І. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2016. 16 с.
6. Кристи Н. Пределы наказания. Москва : Прогресс, 1985. 176 с.
7. Хомич В. М. Формы реализации уголовной ответственности. Минск : Белгосуниверситет, 1998. 132 с.
8. Грищук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. Львів : Львівський у-т, 1993. 140 с.
9. Човган В. Пожизненное отбывание жизни, или жизнь после смерти в Украине / Пожизненное заключение: Европейские стандарты и украинская практика. *Права людини*. 2014. С. 3–25
10. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Київ, 2005. 19 с.

References

1. Burdin, V. M. (2004). Osobly'vosti kry'minal'noyi vidpovidal'nosti nepovnolitnix v Ukrayini [Peculiarities of the Minors' Criminal Liability in Ukraine]. Ky'yiv: Atika [in Ukr.].
2. Xoxryakov, G. F. (1989). Nakazany'e v vvy'de ly'sheny'ya svobody: ocenka efekty'vnosty' [The Punishment by Imprisonment: Evaluation of Effectiveness]. *Sovetskoe gosudarstvo y' pravo (Soviet state and law)*, 2, 65–73 [in Russ.].
3. Py'rozHKov, V. F. (1998). Kry'my'nal'naya psy'xology'ya. Podrostok v uslovy'yax socy'al'noj y'zolyacy'y' [Criminal Psychology. A Teen in Social Isolation]. Kn. 2-ya. Moskva: «Os'-89» [in Russ.].
4. Baryaby'na, E. N. (1998). Podrostkovaya dely'nkventnost' kak socy'al'naya problema [Adolescent Delinquency as a Social Problem] [in Russ.].
5. Ivan'kov, O. I. (2016). Mizhnarodno-pravovi standarty' u sferi zabezpechennya zaxy'stu prav zasudzheny'x do pozbavleniya voli [International Legal Standards in the Field of the Convicts' Rights Protection]. Xarkiv [in Ukr.].
6. Kry'sty', N. (1985). Predely nakazany'ya [The Limits of Punishment]. Moskva: Progress [in Russ.].
7. Xomy'ch, V. M. (1998). Formy realy'zacy'y' ugovnoj otvetstvennosti' [The Forms of Criminal Liability Implementation]. My'nsk: Belgosuny'versy'tet [in Russ.].
8. Hryshchuk, V. K. (1993). Problemy' kody'fikaciyi kry'minal'nogo zakonodavstva Ukrayiny' [The Problems of Codifying Criminal Legislation of Ukraine]. Lviv: Lvivskiy u-t [in Ukr.].
9. Chovgan, V. (2014). Pozhy'znennoe yotbyvany'e zhy'zny', y'ly' zhy'zn' posle smerty' v Ukray'ne // Pozhy'znennoe zaklyucheny'e: Yevropejsky'e ystandarty y' ukray'nskaya prakty'ka [Life Imprisonment, or Life after Death in Ukraine // Life imprisonment: European standards and Ukrainian practice]. *Prava lyudy'ny (Human Rights)*, 3–25 [in Russ.].
10. Mostepanyuk, L. O. (2005). Dovichne pozbavleniya voli yak vy'd kry'minal'nogo pokarannya [Life Imprisonment as a Form of Criminal Punishment]. Ky'yiv [in Ukr.].

*Стаття: надійшла до редакції 19.04.2020
прийнята до друку 12.05.2020*

*The article: is received 19.04.2020
is accepted 12.05.2020*